

երբեք, եւ մշ ալ Գ. Լայք. նմանապէս Գ. Լայց զրոյ ըստածն ալ անորոյ է, վասն զի երկու Գ. Լայքերը (Գ. Լայք եւ Գ. Ռատարիանիս) իրարու հետ շփման են: Մէկալ ըստածները չիշա են:

Մարիկի եւ խորովու գաշնագրութեամբը որոշուած սահմանը մինչեւ Պարսից պետութեան կործանումը մնաց հակառակ ծագած ծանր փոփոխութիւններ: Թեպէս խորովման Մարիկի կայսեր մահաւնէն ետքը՝ 602ին իւր Լաօմայեցեաց տուած գաւառները եւս առաւ եւ նորանոր երկիրներ ալ գրաւեց, սակայն Հերակի կայսրը (610 - 641) շատ մը պատերազմներու մէջ (624 - 628) Պարսից յաղթեց, աննոց յաղթանակած երկիրներն եւս առաւ եւ 630ին Պարսից հետ իտաղագութիւն ըրաւ 591ին սահմանը՝ սահման հաստատելով: Իսկ երբ Հերակի 641ին մեռաւ, Աբասիդը՝ Պարսից յաղթեւնէն ետքը՝ սկսած անընդհատ Լայպասան յարձակիլ ու զայն Լաօմայեցեաց ձեռքէն առնելու աշխատել: Թէեւ 653ին կոստանդին կայսրը անձամբ կարին կեաւ, ուր հաղով. բաժնին առնել գաւառներուն հայտեր կայսեր հաստատութիւն խոստացան, եւ Այբասիդը Գուրին մայրաքաղաքովը մէկտեղ գրուեց, բայց կայսեր հայրենիքը գաւառայէն ետքը՝ Թեպարոն Ռատարի հետեւեալ զեռնութեան կանչեց, որ 654ին ամբողջ երկիրն բռնեցին եւ Բուսնից հետ երկայն առնել կռուելէ ետքը՝ զայն ամբողջապէս նստածեցին:

Քաղաքական սահմաններու այս առնել փոփոխութիւններն առանց առնելին նկատողութեան առնելու՝ Մովսիսի խորհրդաց ազդեցիկ ընծայեալ եւ նշմարականագամ Տերբեալը Աշխարհադատութիւնը Լայպասանը ամբողջ տարածութեամբը կը հասկընայ եւ կը յիշէ 189 հայկական գաւառներու առնելները՝ նոյն գաւառները հետեւեալ 15 փոքր աշխարհներու ամփոփելով՝ Բարբը Լայք, Գ. Լայք, Աշտիքը, Յուրաբերան, Մոկը, Կործէք, Պարսիկայք, Վազարիկան, Արցախ, Սիւնիք, Փայտախրան, Աւախ, Գուգաքը, Յայք եւ Այրարատ: Այս Աշխարհադատութիւնը քաղաքական յարաբերութեանց վրայ լի անբաւական ակնարկութեամբ մը կը գահանայ. եւ կը իշխէ թէ Արցախ եւ Ռատ Աշտիկնի ձեռքն է, իսկ Գուգաքը՝ Վրացի եւ թէ Փայտախրան՝ այժմ՝ Արաբականներ կը վերաբերին, առով կը ջուրընէ թէ յայտնապէս եր հիմն է 387ին բաժանումը (էջ 299). իսկ Գ. Լայքը, քաղաքութեամբ կը մասնէ թէ 586է վերջէ

է Լամու. Գիւղեր, Georg. Cyp. LVII-LIX. Բուսնիստանէն ետքի ժամանակին համար հաղով-հայկական դաս առնել կ'ընէ Գիւղեր (Աղքա. իր. բանակներու էջ 21) Ա. Լայք (Մեղմանէ), Բ. Լայք (Սերաստի), Մեծ Լայք, Գ. Լայք (Բուսնիստան) Մարտապոս քաղաքով եւ Գարաքով եւ Աշտիք, Մեծ Երմիք, Բազալաքցի կղերաւոր գաւառներով: Գ. Բուսնիստանի (Երկրորդ Զորքը Լայք) Գողգոթայով, Արշակունիքով, Կիտիկով եւ Երմիք, Անիս եւն գաւառներով, Ներսիստան Լայք (Յայք) եւ Մարտի Լայք (Գուրին) երկու վերջերսուն նկատմամբ ան նախքը ծանօթութիւնը:

«Եւ սահման հաստատեցու ինչ» որ առ խորագրու եւ Մարտի հաստատեալ էրք. Սեր. էջ 101:

գրուած է, եւ Մեծ Երմիքը (Նիփիկեր) Աղձնեայ մաս համարելու կը յայտնէ թէ 591էն ետքը կրնայ գրուած ըլլայ, ուստի առնելն կանուխ է. գարնէն է այս Աշխարհադատութիւնը:

ՄԱՅՆԵԱԳՐԱԿԱՆ

«ԽՈՐԱՐՈՒՄԻ ԹՈՐԳՄԱՆԻՅ»

ՆԻ ԻՐԻ ԵՐԿՈՐԹԻԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Երուսաղիմիտ)

Այսպէս խորովու Ա. գլխուն Ա. մասին եւ Եովհ. Իմաստաօրիքի Լուրդի Երեւոնականաց Ծառի իրարու հետ ունեցած անձուկ կապը առնելէն ետքը՝ կը մնայ տակաւին առնել համառօտի նաեւ խորովու յաղորդ գլխներն ալ, որոնք՝ ինչպէս Լուրդի Երեւոնականաց Ծառը, կը պատաղին ժամանակակից այլեւայլ խնդիրներով, խորովու Ա. գլխուն Ա. մասը կը զարգէր յատկապէս Բուսնի մի թէ երկու բնութիւն եւ կամ լաւ եւս գիտ ունեւ նալուն վրայ. այս մասը ընդդէմ Օձնեցի պարուած էր իրեւ. շատագութիւն. սակայն այսու գեա. պարզուած չէն Օձնեցի յիշեալ գրութեան մէջ յուզուած բոլոր խնդիրներն, որոնք նմանապէս սերտ կապ ունին խորովու յաղորդ գլխուց հետ. մանաւանդ թէ ինչպէս քաղ գիտած է Եովհ. Իմաստաօրիքի խորովու թարգմանչի. եւ Գ. գլխունը եւ մասամբ Ե թղթի որոշ մասերը բովանդակում են իրենց մէջ Երեւոնականաց Ծառի գլխաւոր միտքերը հակառակորդի առարկութիւններով հանդերձ (էջ 87): Նպատակնին չէ հոս այդպիսի համառօտութեանց մէջ մտնել այլ պարզապէս յառաւ թերեւ միւս գլխուց բովանդակութիւնն, թէեւ բազմաթիւ էր մեղ խորովու ժողովապետութիւնն մանրակրկիտ հետազոտել:

Ա. գլխուն Բ. մասին մէջ գլխաւորաբար կը ծանրանայ խորովու ա հարցման վրայ. «Չարաբանքն եւ մահն, որ վասն մեր ընկալաւ Տէրն, աստուածային ստին այսօրիկ եթէ մարդկայինը» (էջ 54): Հեղինակին կարծիքն է. «այսպէս հաւանեալ եմք, եթէ եւ աստուածայինը ստին եւ մարդկայինը, որ աստիւս տալաւ Ներսիսեայ վարդապետութեան կը մերձենայ: Այս գլխուն մէջ կը կռուի նաեւ ի քրիստոս Երկու կամք գաւառներու դէմ. ինչպէս յօդուածին նախորդ մասին մէջ ըստեցաւ, խորովու առ այս կրնար գրգռուիլ մի միակ Ա. Գրք. մանով թղթին, հետեւաբար կ'ողորմի Բուսնից հետ: խորովու ընդհանուր վարդապետութիւնն քաղ կը պատկերեն աս վճիռները.

1. «Բանին» որ ըստ միտքութեանն ստի չարարելին, եւ եթէ զոչ չեցէ զայն նմա ըստ բնութեան գալ, Արիստ ամենայնիւ եւ ամենայնի տղայութեան մայնակեցնէ: 2. Նշոյալեւ եւ մարմնայ նոցա զանոն ըստ միտքութեանն անշարժելի, եթէ զոչ չեցէ զայն նմա ըստ բնութեան գալ, Եւսեւստիան եւ արքայեւ, որ

է 87-ն վարք հասած Գ. Եւսեւստիան Բա

այնպէս ամբարշտեցէ՛ 3. Գարձակ եւ գլխաւորութիւնն, եթէ որ ըստ արժանաւորութեանն, այլ ոչ ըստ բնութեանն ստացէ զոյ, ընդ նստարայինն ի Տալիկէ դատապարտուալ նշովնցի՛ 4. Նշովնքն եւ ըստ բնութեանք միաւորութիւնն եթէ որոտալը զնէ Գրիգոր Կոնստանտնուպոլս, ընդ պիժմուց Տաւաթարեցի նստալը ըստ սակ մակարարութիւնն: 5. Ըստ նմին պիտի ի գինին ասել եւ զերեւոյս բնութիւնն եւ զիւր միջ Բերիտան, եթէ որ զմի բնութիւն ըստ բնութեանն, այլ ոչ ըստ միաւորութեանն ստացէ զոյ եւ Բերիտան, եւ զամ եղեցի Արտիսի Տաճարեանն... 6. Կամ՝ Իստրեքեմ եւ Մարիթիմ... 6. Գարձակ զերեւոյս բնութիւնն եթէ որ ըստ բնութեանն եւ յորոց զեւեւն նշանակելով եւ միայն մտածութեամբ, այլ ի միաւորութեանն զայն սակելով եւ բաժանարար, գտաւոր ստացայ ընդ Գրոցարի Սամատացւոյ եւ Գրոցարի Տարածուցւոյ մարդ տկար գրիտան... 7. Ստալեւ եւ վասն երկին սակելն ի Բերիտան կամ եւ ներգրովութիւնն, եթէ ըստ բնութեանն որ զայն սակելով, ոչ արտաք ճշմարտութեանն գտաւոր ստացաւ, իսկ ընդ ըստ միաւորութեանն... ամենեւին հոգի ի ճշմարտութեանն (էջ 46-8):

Այս վիճերեւն առաջինը Մանազկերտի ժողովոյն կանոնաց՝ Զ.ին ըստ Տակաւանի կ'երեւայ, զանէ ըստ երեւութիւնն եթէ չկայ որ եւ իցէ ձեռնադրական վերապի. վասն զի այն կանոնին հետ համահասելով կը տեսնենք որ հոն կ'ըսուի. "եթէ որ ոչ ստիցի զմարմինն Բերիտանի անապական ի ծննդեւն որ ի Կուսէն մինչեւ յայտնեան, ոչ ըստ բնութեանն, այլ ըստ միաւորութեանն... Մինչեւ հետ "ըստ միաւորութեանն՝ ասի չլուրելի եւ եթէ որ զիցի զայն նմա ըստ բնութեանն զոյ, եւն, եւ ընդ Տակաւանի երկրորդի մէջ "Նշովնքն եւ մարմնոյ նորա զտակն ըստ միաւորութեանն անշարժութիւնն, եթէ որ զիցի զայն նմա ըստ բնութեանն զոյ, Յուլիանիտ եւ արդարեւ, որ համաձայն է կանոնաց Է.ին, ինչպէս հինգերորդն ալ Գ.ին: Գրիտապատմութիւնն ամբողջապէս ընդգծէ՝ Օձնեցւոյ կը համարինք, առ այս մտադրութեան արժանիքն եւ "այժմաց նորոգի՛ քառեղ միջոցաւ ինչպէս իստեցիր, որոնցմով միգի կ'իմացնէ թէ, թէ եւ ի վերջ ի շտառ կը յուզակնին միւս խնդրոց միայն վիճեր, սակայն մարմնաւորութեանն այս կէտն էր գլխաւորաբար վիճին ծանրաբանը եւ խնդրոց ինչպէս ապացին, եւ որ զինք ըստ չափ տարբերացան էր Ա. մասին եւ նախորդ միջի անյայտ գրութեան մէջ. յատկապէս կը մերժէ ասով Օձնեցւոյ այն վարդապետութիւնն թէ Բանն Աստուած մարդկային բնութիւնն առաւ իր աստուածային անձին վրայ՝ առանց մարդկային անձին: Նշովնքն Զ. նախադասութիւնն ալ ուղղուած է Տակաւանի իմաստասիրին:

Երբեք է-նի ալ վիճական է, բայց յորձնակի զէնքով — "ասեմք", Նախ Տակաւանի կողմէն կարծիքն ի մէջ կը բերէ, եւ ասպ երաքարակորէն լուծումն կու տայ, ինչպէս ընտանեւն կը տեսնուի, նրա թին եւ Բերիտանի մարմնայն բնութեան՝ աստուածութեան բնութեան հետ նշին թէ տարբեր ըլլալը. այս նիւթին նկատմամբ կը գրէ եւ Օձնեցին Ընդգծէ՝

1 Տարաբարեան են ճերմակեան (Սամ. Ընդգծ. էջ 287-8) եւ Յուլիանի (Խորաբով թարգմ. Ը.էջ 77-79.) Յովսէփեան գիտած եւ առաջին անգամ կանոնաց խորագրայ հետ ունեցած աղբիւր տես մանրամասն իւր քննութեան 75-88 էջերը.

Երբեք է-նի-նոց ճառին մէջ: Ընդհանրին պատասխանն ժխտական է յայտն: Մտադրութեան արժանի կէտ մըն է եւ այս. Օձնեցին իւր Տակաւան կորդին կ'ընծայէ այս վարդապետութիւնը՝ այսպիսի խօսքերով. "բայց սակայն զայս լոմք ի ձեռն ստացաւ. Մի բնութիւնն գաւառածայինն իսկ տեսն, զոր է ձորն ունեք զեւեւական բնութիւն, զի ոչ տար յարարածականն որ բնութիւն, թաղիք արարչականն իսկ միայն բնութիւն. իսկ զմարմինն մարմին Բերիտանի տեսնք եւ ոչ բնութիւն Բերիտան" (էջ 52.) Օձնեցին յաշարգ էլին մէջ կը ջրէ այս տարբերակ վարդապետութիւնն: Այս կէտը թերեւս մեր վերջ յայտնած կարծեաց զրէջ երեւայ. ինչպէս որ է յերեւութին, այլ ոչ նաեւ յերակաւութեանն: Վասն զի Տոս պէտք է նկատել որ վիճարանութիւնն երկու կուսակցութեան մէջ կ'ըլլալը. մին կը պաշտպանէ "Մի բնութիւնն", երկրորդն "Երկու բնութիւնն" ի Բերիտան: Օձնեցին այսու յառաջ կը բերէ Ա կողմակցութեան մէջ ծագած հերձուածի՝ բռնով. "Ի ձեռն", Եւ յիշուի ալ այս շատ լաւ կը տեսնուի խորագրայ այն վարմունքէն, որով Տակաւան Ա զիջումն մէջ բաժնած դասն ունին, այնչափ հանգարտութեամբ եւ մեղմով կը գրէ, զոր չէր ընդ տնչուշ, եթէ Ա զիջումն մէջ ունեցած Տակաւանկորդն ըլլար Ասոր ապացոյցն է "Մի բնութեան" վարդապետութիւնն, որուն շուրջ կը գտանան խորով եւ անոր զիջումն մէջ տեսնուած Տակաւանկորդը, այնպէս որ իւր բոլոր փաստերն կ'առնուէ "Մի բնութիւնն" վաղ դապետութեանն: Ուրեմն այս կէտն մէջ կը հաշտուի խորով Օձնեցւոյ հետ, եւ մանաւանդ թէ է միասին ձեւն ի ձեւն կը զինին այս հերձուածին դէմ:

Յանգուտ տեղեր չկան այս զիջումն մէջ Օձնեցին թաղուած, օրինակի համար.

Օձնեց. "Ոչ ըստ ինքեան ասի մի բնութիւն եւ առանձնաբարութիւն. ջանիկ զայն ի Հոյն իսկ աշխարհագրոց յինքեան բերք Բանն Աստուած. այլ ըստ անձառ տնտնութեանն ի Կուսէն" (էջ 56):

Խորով. "Ոչ հոգեկանն իւր եւ մարմնականն ծնունդ ընդ ձեւն միջնորդ իրիք երթեալ ծանոցաւ, այլ ի Հոյն առանց միջնորդի եւ աշխարհագրոց ըստ երեւութեան նորա, եւ ի մօրն անմիջորդաբար Դոքտրինան յետ ժամանակի ծնունդն" (էջ 79-80):

Հոս խորով ոչ այլ ինչ ըրած է, բայց եթէ իմաստասիրի խօսքերն առած ընդայնած միայն, պահելով ամբողջ իմաստն, խորով պահած է նաեւ Բ զիջումն մէջ Օձնեցւոյ. համարյայ եւ համարուն. (էջ 57) բացարարութիւնն. Հրաւարակին Յովսէփեան Ա ձեռագրին հետեւելով կը գրէ "համաբայ եւ համաբան" մինչ Բ ձեռագրին կը կորդայ միշտ համաձայն Օձնեցւոյ "համարուն" (էջ 76, 82 եւն):

Երբեք է-նի կը ճառէ Ագամայ ի գրախոսին եւ անկէ վերջը ունեցած բնութեան վրայ, յիշուած ժամանակակից Յուլիանիտաց այն թիւեր կարծիքն, որոնք կը առնանք ինքնին թէ Ագամայ ի գրախոսին նախական եւ ապա եր ի մարդկային կրիք եւ Բերիտան յարգանքի կուսին այսպիսի արմինն առաւ:

1 Միք. Ստորին (Երաւանցի, 1871, էջ 248.) գրէ. թէ ըստական խորով հետ կը գրէ. "Երեւանն անկառ.

մէջ փոքր սրբազրութիւն մ'ընելով կարգաց "Թա-
կոր որ փոխանակաւ Զգօն պարսիկ կոշեր", (Կորինե
Վրդ. եւն էջ 477. տեսնորթ Յարչանի Zur Abgar-
Sage, էջ 24. Դժ. 1.) Եթէ ընդունենք Համարուի
այս սրբազրութիւնը, այն առեւ մի միակի իր մնայ
մինչեւ Թ. դար եւ այն նշանակաւ "ընդ վարագործի-
ն, դեռ Բ. դարու մասնադրաց. այսպէս խոսքով չի
գիտեր զԹակոր "փոխանակաւ Զգօն պարսիկ", երբ
անոր ուլ ըլլալն իմացնելու համար կը գրէ "Որ
Մծնայայ քաղաքին եպիսկոպոսն էր, ոչ Նահա-
նէ - իւրով-Բէն. Թ. եւն այս երկու վերջին բառերը
"զգօնի" իմաստ ունին, սակայն դեռ չէ լսած կամ
կարգացած խոսքով "Զգօն, անուամբ եւ այն
"պարսիկ", Ասիէ Զնոնայ յետնութեան համար
նոր ապացոյց մ'եւս կենարդ հանել. Զնոնը զԹա-
կոր կը համարի "Հօրաքեհադոգի Ս. Գրիգորի". որք
եթէ Բ. դարուն աղէկ մասնադրուած ըլլար Զն-
ոնը խոսքով ապահովապէս պիտի անուանէր զԹա-
կոր "Հօրաքեհադոգի Ս. Գրիգորի", ինչպէս Գր-
նարեկեանք եւ Ս. Եսայիք վարաց Տեղեկակը :

Գրուած իմաստը դաւով "Հնոնայ տաճարին մա-
տենադրաց քով չենք պատահած ամենեւին այս-
պիսի խօսքերու, որ միւս կողմանէ լիովին կը հա-
մանային Եւնեան վկայարանով Տեան ա տողերուն
հետ. Եսայիք "Հարազրեաց գիր շայեկան եւ օգ-
տակար" (առ. Զարք. Մատենադարան. էջ 24.)
ինչպէս կը տեսնուի, խոսքով ոչինչ յիշատակու-
թիւն կ'ընէ Զգօնի ճառից Եսայիքայ անուամբ
խորգմանութեան կառուար, որմէ թերեւեցներէ
ըլլայ հետեւցեն թէ այդ գիրքն տակաւին յԲ. դա-
րու Ս. Եսայիքայ անունն չէր կրէր վրան. ոչինչ
շնանակութիւն ունէր Զգօնի հնութեան համար ի
շարս Սոփեանց արուած Ս. Եսայիքայ վարաց
վկայութիւնն, որ յետին դարու դործ է: Այն թէ
շատ մը հերձուածողներու բերանը խցած է, կը
միտանին անոր վարաց պատմութեան հետ: Ըստ
մեզ խոսքովն առնուած է "Եսայիքայ տողերու".
"Սոփեան օգտակար եւ աշխարհակցոյց մասե-
նադրեաց, որով սահմանաւ կշտուցեան բանի"
գլխաբառաց բերանն կարկեաց եւ զհերձուածողա-
կան խիտ գաւառութիւն, ամենայնիւ իսկ ըմբ-
բանեաց :

"Այլ ապ այն է, զոր Եսայիք կոչեն, որ ոչ
եթէ ի պէտս եկեղեցոյ եղեւ ձեռնադրեալ եպիս-
կոպոս, այլ միարանեալ ընդ Սեւերայի" ձեռնա-
դրեացաւ ի նման ի պէտս արքանեակութեան ա-
նուանութեան (ՏԻՄԱՅԱՐԱՐ) որ մեծաւ երազութեամբ
ընթացեալ ծագի ի ծագ ընդ բոլոր աշխարհս
Ասորոց՝ երկը գամնայն առկոս արկաւազօք եւ
քահանայիք, զնելով նոցա բանս ի բերան, կոչել
ի վերայ իւրեանց զանուն Եսայիքայ եւ խոստովա-
նել զհաստան Սեւերայ. (էջ 154—5). Ըստ ու-
ղի կը պատմէ խոսքով Եսայիք Բարադեոսի (Եսա-
նադոսի) այս դործողութիւնը: Ինքն Եսան Զարո-
վաթանեացա փրկչական 578, Յուլիս 30 կամ ըստ
այլոց 577, Յուլ. 31ին, որուն անուամբ կոչուե-

ցան հետեւողք. սակայն ասորի յակրիկեան մա-
տենադրք միարան չեն յայտ, եւ կը պնդեն թէ
Եսայիք Տեառնայի որ անունն կոչուած են իրենք,
ուստի մեծ կարեւորութիւն կրնայ ստանալ այս
ինչոյցս համար խոսքով այս վկայութիւնը: Այս
տեղեկութեան կը կցէ աւելի հետաքրքրական նա-
րութիւն մը. "Զոր (որք) ապա յետ այսորիկ փափա-
գեցին երկունք կողմանք (== Յուլիանոսը եւ Ես-
կոսիկը) անուամբ մեծին Գրիգորի խոստովանողին
Գրիտոսի (Հայոց Լուսաւորչին) խառնել զուրբ
անուն նորա ընդ անուանաւորանալ Տարցին Եսայից
(էջ 155): Այս դէպքը կը յիշէ Ս. Միք. Ռաբինս-
քիւ մը այլապ. "Երթային, կ'ըսէ, Ասորիք առ
կաթողիկոսն Հայոց եւ ասեին. Մեք ի Ս. Գրի-
գորի դատանութեան եմք, եւ անուանել ձեռնա-
դրութիւն. եւ չկայր հակառակութիւն ի նոսա
(առ. 1871, էջ 338) միւս ապագութիւնը կը
յաւելու "եւ վրան այսորիկ կոչեցան Գրիգորիկը,
(էջ 341—2): Ըստ Մեծ. Գ. Ա. Եսայիքեանի
Պոզոս Զարոնեցին եւս կը վկայէ թէ "Ասորեներ
մի մար Լուսաւորչի անունը իրենց Գրիգորիկը,
(էջ 18): Եսայիքեան "այս ինչորի լուսա-
բանութեան յետոյ կը խոստանայ տալ (էջ 19),
սակայն զԺառանգար մտադրուած է:

Միք. Ասորեան խօսքին նայելով ասորիք կոչ
դան Հայոց կաթողիկոսն եւ Ս. Գրիգորի հաւա-
սով ենք ըստով ձեռնադրութիւն կ'առնուէ: Այս
կէտը յակամայոյ մեր միտքը կը ձգէ զԱբգրիչ, որուն
պատմութիւնն Գիրք Թողոնցի նամակներն
կը պարզեն մեր առջեւ: Աբգրիչը թղթով մը կու
գայ ի Հայս եւ Կերեսէ Բէն կը ձեռնադրուի եպիս-
կոպոս, այս ձեռնադրութիւնն ըստ Ասորոց թղթին
պիտի ըլլայ "եւ երկոյ ձեռնադրութիւնն ձեր գր-
տոյք, որպէս կանոնք եկեղեցական" (էջ 54). սա-
կայն թէ անոր յաշարաց ձեռնադրութիւնն քնչ-
պէս եղաւ, կը լռեն պատմագիրք. Աբգրիչայ այս
դէպքը միայն կը գտնուի Զ. դարու յիշատակարա-
նաց մէջ, որ կաթողիկոսի մը ձեռնադրութիւնը
կը պատմէ: Բայց այս կը պատահի Յ. Բարադեոսի
կենդանութեան ժամանակը, մերձաւորապէս 548ին,
հետեւաբար խոսքով "զոր ապա յետ այսորիկ
եւս խօսքունն հետ չի համանայիր. միւս կողմանէ
ալ գիտելով Միքայիլէի "եւ չկայր հակառակու-
թիւն ի նոսա", ըսածը, չենք կրնար Աբգրիչի մա-
հաւանեալը գնել այս դէպքը, քանի որ այլուստ
գիտենք որ յետ Աբգրիչի խլեցաւ այս կապը.
այսպէս Գեորգ վերադարձող Հայոց, իւր առ պա-
տարաբն Ասորոց դարձ թղթին մէջ կ'ըսէ թէ
ասորիք մի մնացին Հայոց հետ "մինչեւ ի ժամա-
նակ երանելի եպիսկոպոսին Աբգրիչ, եւ ապա
յետ նորա անընդհատ ոմանք եւ ուսումնասիրող
գիրք միմեանց տողելով, ոչ զգուշացան գեղեցիկ
զանաւ եկեղեցոյն", Գեորգ զԲարադեոսայ կը հա-
մարի պատմաւ. Ասորոց միջուրութեան (Գիրք
Թղթ. էջ 344—5): Քրիստոս Գեորգ Վ. մասին մէջ
միտարեւ ի խոսքով, կարծենք այս խնդրոյ լուս-

1 Վմա. Mar Cyriaque. Comment le corps de
Jacques Baradeo fut enlevé du couvent de Casion etc.
text syriaque publié et trad. par M. A. Kugener.
Paris 1902, p. 11, n. 3.

1 J. S. Assemanus, Bibl. Orientalis, t. II, pp. 63-5.

2 Շատ հարցերի եւ գիտելու թէ արդեօք Մի-
քայիկ ասորեներն ընդգրկին մէջ եւս այսպէս կը գտնուի.
այս մ'ընենք ի ձեռնա Chabotի հետաքրքրութիւնն:

սուսորթեան համար ծանրակշիւ չի կրնար նկատուիլ կոմստաս կաթողիկոսի է գարու Ասորաց հետ բաժնի թղթակցութիւնն:

Պօղոս տարնացելոյն այն վկայութիւնը թէ Ասորաց մէկ մասը "Գրիգորիկ" կը կոչուին, կը հաստատուի այժմեան քաղաքացւոյ, որոնք Ասորաց ինչ-էն կը կազմեն, աւանդութեամբ, զոր կը գտնենք Ռիստերի Աշխարհագրութեան մէջ¹։ Ինքն Ռիստեր իւր տեղեկութիւնն իր քաղէ Դոկտ. Վալշի կը գրութեանէն², որ ի Հալէպ քաղաքացի եպիսկոպոս մը լսած է։ "Գրիգը իսկ անծանօթ է, կ'ըսէ, թէ երբ եւ որուն ձեռքը քրիստոնէութիւնն իրենց մէջ մտած է։ Մասնաւոր յարգութիւն մ'ունենի (sie haben eine ganz besondere Verehrung) առ Գր. Լուսաւորիշ, Հայոց եւ արեւելից Աստուծոյ, զոր Սուրբ Սուրբի կը կոչեն։ Նշանաւոր պարագայ մին է, որ Հայեան ու քաղաքացիք, որոնք այնչափ իրարու զրացի են, նոյն իսկ խառնուած եւ քրքրու մէջ ջիւր եւ ցան, կ'պարհն արեւմտեան Բարձր Իրանի այն մասին մէջ բաժնուած միւս քրիստոնէաներն" միայն այլազան ժողովներով շրջապատու, եւ նոյն առաքելոյն (— Գրիգոր) կը պատուեն, եւ սակայն իրարու հակառակ, բոլորովին օտար եւ առանց հարգողութեան մնացած։ Այս միայն իրարմէ տարբեր լինողներ կը խօսին, այլ եւ նոյն իսկ գաւառներէն ինչ եւ ծեփերն իրարմէ յանձափ կը տարբերին։ Իրենց պատրիարքներն եւ եպիսկոպոսներն իրարու հակառակ՝ առանց որ եւ իցէ յարաբերութեան կը կենան քովէ քով։"

Գլ. Վալշի այս տեղեկութիւնն կը պարզէ առաջինը ինչորէր։ Վասն ինչ-քաղաքացւոյ Ս. Գրիգոր իրեն Լուսաւորիշ չէր կրնար վերենք ծանօթ դրուլ, քանի որ իրուած է որ եւ իցէ յարաբերութիւն. շատ լաւ կրնայ պատշաճիլ այս Ձ. գարուն, երբ լայն երկրաւոր յարաբերութիւնն Եստեանայն գէպս գեաւ Ը գարուն կ'անուանէին իրենք գրենք "Գրիգորիկ", որ խորով ինչորէ կ'ընէ։ Խորովայն այս անունը Եստեանայն մահաւորէն վերջը տալը այնչափ ուղիղ չի թուի մեզ։

Այս հինգ զլուսնիներն էին ցայժմ ծանօթ իբրեւ խորովայն գրութիւն, որոնք ընդհանրապէս քովէ քով կը գտնուէին։ Ա գրութիւնն է ի լոյս ընծայեց յարգայ Եստեանայն Գեորգեանց Եստեանի ծանօթ Թիւ 102 ձեռագրէն, որ գրուած է 971ին, ըստ հետեւորդի մի միակ օրինակի. խորագիր կը կրէ. "Հարցման հարցադրոյն Ամբաստան խորովայն Հայոց վարդապետ յաւառն քանակէն"։

Գրութեան վաճարականութեան եւ Հեղինակին վրայ թերեւ տարակոյս յարուցանեն

¹ Կոմստաս Թուղթն տես Գիւրգ Թիւթոց, էջ 212-219, որ թերի է. արեւելի կայ Տեր-Միքէլեանի հրատարակած Յամախապատուի մէջ (Վրդպոյ, 1894, էջ 300-310)։

² Die Erdkunde, Հատոր Զ. Մասն Թ, էջ 688, Dr. R. Walsch, Not in London Literary Gaz. եւ Bibliothque Universelle. Genève 1826. Literat. t. XXXI, p. 395-400.

Բանասէրը, Թէ արեւելք նոյն խորովն է օս, որ գրած է հինգ զլուսնիներն եւ թէ Ամբաստան Հայրապետը Դ գրութիւն մէջ յիշուած Աթանասն է։ Պատասխանը կու տայ Եստեանայն. "Մենք համարուած ենք, որ գրութեանն մէջ յիշուած խորով Հայոց վարդապետը ոչ այլ ոք է, քան խորովիկ վարդապետը" (էջ 73)։ Մակայն առ այս գրաւոր պապարտ չգտանք քրիստոնէանց մէջ, խորագրին նայելով Հարցման ուղղողը Ամբաստան Հայրապետն է, որուն անունը լուսած է, եւ առ որ կ'ուղղուի է "խորով վարդապետ Հայոց", խորովայն Ա եւ Դ գրելոյ ծանօթի մը առաջին Հայեցուածքին նոր պիտի չգայ այս, քանի որ նա կարգացած նշմարած է Ա գրելուն մէջ ծիսական ինչորինք եւ Դ-ի մէջ ալ "Ամբաստան Հայրապետ" Աթանասի հետ թվանկցութիւնն մը։ Մակայն համամատելով բովանդակութիւնը Ա գրելուն հետ, բոլորովին անկասկած կ'առնենք անկէ. Ա գրելուն մէջ Հայրապետն էր Հայոց Յովհ. Օճնեցի եւ ծիսական ինչորինքն էին, 1. Ձեռնարկութիւն տալ ուխտի մանկանց, 2. եւ ի քանն է հինգ Գրիգորեան ծնունդի անունը, 3. եւ գրեւորութեան օրհնութիւնն ի գրելոյ երրորդութեան, երբէլ առանց իր խաչեցարի, որոնք Եստեան կողմանէ յուզուած են. մինչ հոս են 1. Բրիտանի ծնունդը, 2. Եստեանութեան տօնը, 3. Աստուծոյ տօնը, 4. Բաժակ եւ Զուր. Ասորաց կողմանէ առաջարկուած, հետեւաբար կայ շունչ Ա. գրելուն հետ։ Ամբաստան Հայրապետը առանց դժուարութեան կրնանք նոյնացնել Դ գրելուն մէջ յիշուած Աթանասի հետ, որուն ծանօթի եր անձանք։ Իսկ թէ մեր եղած են այս հարցմունքը եւ ինչպէս, որ եւ իցէ յիշատակութիւն չկայ գրութեանն մէջ. Միւսայն Ասորի եւ Արաբիոյ կը յիշեն այսպիսի ծիսական հարցեր ուղղուած Հայոց Մանազկետի ժողովոյն մէջ, բայց թէ ասոնք են այն հարցերը, բան մը չենք կրնար բռնել։ Եստեանի կը տեսնուի թէ "Հարցմունքներն, խորովայն ձեռքերն կ'ըսեն, որ Ամբաստան Հայրապետը պարզ չիւի տալու գիրը կը կատարէ առանց վիճարկանութեան մէջ մտնելու. այս օճը նկատելով իրական վիճարկանութիւնն մը տեղի ունեցած չի տեսնուի. բայց այս չի խախտէր գրութեան հնուութիւնը եւ Եովհ.

¹ Դորմանն է "Հարցմունք ընդ խորովայն" եւն, 'Հարցմունք', ըստի այսպիսի խնդրաւորութեան կը պատահէր հայ մատենադարաններէ մէկ մէկ անգամ եւ այն Սերբիանոսի քով պայտէ "ՁԷՆ" միւս հարցմունքն իրեն ընդ կային"։ Վեներա. 1830, էջ 14։

² Ինչպէս վերն խորով (ՀԷ. էջ 289)։ Արաւստայն թիւնը "Որ խաչեցար, ու" համանոյն Հայոց, Կերեկէն Զատ. Սերբի զէմն Որդ. այս պատճառով իրենք ալ, Հայոց պէս, քիւ վիճարկանութիւնն չեն ունեցած Եստեան հետ, որոնք կ'ըսէին թէ ի գէմն ամենասուր Երրորդութեան պէտք է երգել զայն. առ այս հետաքրքրական է լայնի մը եւ ասորի մը մէջ ծագած վիճարկանութիւնը, զոր տարբերէն թարգմանելով հրատարակած է գէտական ասորագէտն Nau ի թերթին "Revue de l'Orient chrétien". Հատոր Դ (1899) էջ 165-6, 328-332։ Ասորի ժիւղ Հայոց տառած միջնութիւնն կու տայ, այնպէս որ մեզպէր լուծութեանը մը ցանցաւ տեղի պիտի չգտնէ բառական նոյն Հայ մատենադարան ըստմանու հետ։

աւփեանի այն եղբակցացի թիւնն թէ այս՝ խորով-կայ է, մարտեւել պատճառ մը չունիմ:

Այս Հաջորդողը իւր հետեւեմքը կը պարզէ շատ մը կէտեր: Գիրք Թղթոցի մէջ պատահած էինք Ստեփ. Սիւնեցւոյ ընծայուած գրութեան մը՝ «Պատասխանի Թղթոյն Մատիքու Նպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրաւն էր» (էջ 323-34), որուն կերպարանեալ կարկառուն ըրտւուն համոզուած էինք առաջին տողերուն իսկ ընթերցմամբ, ուր խորհուրդն էր ուրիշ վկայարանութիւններէ ըստընածընէր կ'ըլլան: Այս Պատասխանի Թղթին մէջ շատ զգալի են Հաջորդող հետքերը, զորոնք կը նշանակենք հոս իբրեւ հնագոյն կոչումներ խորովող Հաջորդողը: Թուղթը համաձայն Հաջորդողի կը գրուի՝ «առ եպիսկոպոսն Մատիքոյն եւ կը ճառարի մի եւ նոյն նիւթի վրայ»: այս երկու ոչ պատահական նշանակեցնել ի յառաջագունեն իսկ կրնայինք կառահել իրարու հետ ունեցած աղբւրք: «Ստեփաննոս» ոչ միայն նիւթն կը վերցնէ Հաջորդողէն, այլ եւ մինչեւ ազգած քառանգն կը քաշէ տողեր. այսպէս

Գիրք թիւ. 326:

Խորով — Հաջորդող: 190:

Գարմանդ կեւել երբեւն տողերէնք տրուելով ճառեայն եւ ուրիշ թէ «յայն ճառեայն քառանգն» յայտ առնէ եթէ երբեւնպէս ցիւցն յայտ կարգի էինք որ Յակոբայ առաքելոյ կը եղեայ, եւ զայս առեր կեւելող զգուշացանքն: Իսկ այն թիւնն է ընդհանր: եւ իբէ ճիւղայ յայտառու էր, եւ դիւրի ինքէն զիտանի եւ զՅակոբայ քառանգն խորով:

328 Գարմանդ առեր եւ վասն կուսանքն Ստեփաննոս, եթէ մի ոչ քառանգն. այս առանձին եւ կարի ճառք է: եւ որ յետոյ խորովանքն է Յառաջորդողի, շոյն ոչ ընդհանր: շէ մի զինչ խորով: Հէ մի զինչ խորով: Եւ յայտառու է յառաջագուն: զնոյն զհետեւ եւ զաւանգը նշանաբան հաւատարմութիւն: եւ ոչ զարմար ինքնաբեր: ուրիշ ճիւղայ յայտառու էր, եւ դիւրի ինքէն զիտանի եւ զՅակոբայ քառանգն խորով:

Կեւելող ընդհանր: «Եւ յայն ճառեայն քառանգն» — Այն թիւնն է ընդհանր: եւ իբէ ճիւղայ յայտառու էր, եւ դիւրի ինքէն զիտանի եւ զՅակոբայ քառանգն խորով:

192. Չորսուրդ տարի ընդհանր ու քառանգն: — Առաջին տարեւ Հաջորդողի ճիւղայն, շոյն ոչ ընդհանր է Յառաջորդողի, շէ մի զինչ խորով: Հէ մի զինչ խորով: Եւ յայտառու է յառաջագուն: զնոյն զհետեւ եւ զաւանգը նշանաբան հաւատարմութիւն: եւ ոչ զարմար ինքնաբեր: ուրիշ ճիւղայ յայտառու էր, եւ դիւրի ինքէն զիտանի եւ զՅակոբայ քառանգն խորով:

Կան ուրիշ նմաններ ալ զ. օր. «Չէ քառանգն» աւերա քիւրի (Սեւորիք) է՝ ուրիշ շառաւարանացն յայտնիքի է վերջ, վասն այնորի բազում անգամ յամենայն կիւրակէ հրամայեցին ընդ (յետ) յարմարեալ քառանգն շառաւարան... զի սրբոցն երկուցեալ է ի լռանալիս լռանալ, ոչ կարգեցին (327) — խորով: Չառանգնացն առ առանձինք յետ քառանգն ինքնաբեր զայսպիսութիւն (չարմարմութիւն) Փրկչին մերոյ, զի պահք տարբ աղհացացն մի լռանալիս, զի հազն հազ քառանգն վարդապետն Հայոց զաւր իւ. որդին Տեառն մերոյ պահաւք հաստատել, զքիւրիքն քառանգն աւերա է՝ ուրիշ շառաւարան (192) եւն զորոնք աւելորդ է մի մէջ բերել:

Ուրեմն «Ստեփաննոս» ի այս Պատասխանի յայտնի կեւել կը կրէ վասն խորովու. գրութեանն:

Խորով չէր կրնար ընդհանրապէս զ«Ստեփաննոս» աշայ աւելն ունենալ, վասն զի Ստեփաննոս ճառ աւելի ինդիրներ կը շարժապետն քառանգն խորովու. օր. աղ. Խաղար Տաղի ինդիրը, զորոնք էինք կարգացած ըլլար խորով: պիտի յիշէր մինչ Ստեփ. խորովու բոլոր ինդիրները շարժած է:

Մանր դիտելով կը տեսնուի թէ Ստեփաննոս Մատիքոյն աւերա վրայ յայն մի կը նկատէ եւ միակ Յուսոյ կ'ուղղէ իւր խորովը բաժնաւորով խորովէն. այս եւս ցուցում մըն է թէ Ստեփաննոս լաւ չէ իմացած հարցմանը խորովը «Հայրապետ Մատիքոյն» եւ անոր ուր պարզ ըլլալը: Յիշենք հարեանքն որ Ստեփաննոսն այս թուղթը ուրիշ ձեւ առած է մեր Թիւ 34 ձեռագրին մէջ (Տմբ. Տառն) Յուսոյ, էջ 190.)

Մատիքոյն պատարիքին հետ սոյն ինդրը նկատելով թղթաւորը եւ կ'ուղղէ Գառնեցի, որուն գրութիւնն Գիրք Թղթոցի մէջ հետեւեալ խորովին կը կրէ. «Տեառն Գեորգեայ Հայոց վերադիտողն եւ հոգեշնորհ փրկարարն, պատասխանի թղթոյն Յովհաննիս Մարոյն պատարիքի: Չառն յառաջագուն ապարհեալ Տեառն Յովհաննիս Մարոյն պատարիքի զգիր սիրոյ եւ զամանկ ողջունի վերածնունդն նուառ ծառայ Տէր Գեորգ Հայոց վերադիտողն» եւն (էջ 334-357): Եւրպ. Գարեգին Ա. Յովհաննիս կը համարէ Մարոյն այս պատարիքը «երաւոյնացի» (տե՛ս խոր. էջ 190. Ծն.) մեզ անձանքն է քառանգն յետ ընդհանր: այս անուամբ Մարոյն պատարիք: Ստեփաննոս Մատիքոյն աւերա վրայ 873ին վառնած կը գնէ զՅովհաննիս Գ. որ կ'ալլենկիս ճառարին ճով զանձնն Զարք մեծապետին կրնարք մին էր եւ Սիմեոն հայրապետութեւն պատարիքին աւերա անցաւ 877-8ին, յաւորդ ունեցաւ զիգորատիւս Ա († 883), Հեռեւարք աւանն յարմար վերադիտող թղթոյն մէջ լռանալին: «Տէր Գեորգ Հայոց վերադիտողն», պիտի ըլլայ Գեորգ Գ. Գառնեցի կամ թղթաւոր. բայց Տէր եւ Հայոց վերադիտող բառերով եթէ զնոյն իբրեւ կամ թղթաւոր նկատենք, չի համաձայնի ժամանակագրութիւնն. վասն զի Գեորգ ըստ սովորական հայրի յետ Չարարիայի բարեպաշտ կամ թղթաւորութեան աւերա 876ին, ըստ Աղիւնիս՝ Յուսոյ 13ին եւ † 898, ըստ հետեւորդ Յովհաննիս Գիմաշուրէն 3 տարի ինքը: Լռանալին ըլլալ թեւեւ այն բառերով զիս եպիսկոպոս եւն թարգմանաբար բառապէս իմաստին է՝ ΠΑΤΡΟΝΟΣ — վերադիտող: Հ. Չամչեան եւս կը յիշէ այս թղթաւորութիւնն: «Գեորգեայ սա եւ թուղթ մի առ Յովհաննիս պատարիքայ տարւոյն կ'ըլլայ ծիսից նոյն, եւ թէ չէ պարտ խմբունն աւանկ զնալ Ս. Պատարիքին, զոր նորոյ էին սկսեալ, եւ այլ ինչ բառում. բայց թուղթն չեղեւ նմա ընդհանր» (Բ. 702): Թէ ուղիղ գիտէ «ընդհանր», չլլալը, անձանքն է մեզ. Մարոյն պատարիքին ոչ առ Գեորգ թուղթը ունինք եւ ոչ ալ Գեորգայ պատարիքաւորն:

1 Bibl. Orient p. 479.

2 Յուսոյ Ա. 475.

Գեորգ այս թղթին մէջ թէն էր իստի խառնու
րովու Լազարոսն մէջ եղած ինչ ինչ նիւթերու
վայ, սակայն չի տեսնուիր ամենեւին անկէ փո-
խաւու լինիներ եւ կամ նման տեղիք:

Արեւ (ԱՄ. էջ 262.) խորովայ անուամբ
մեզ հասած գրութեան մէջ յիշեցինք է գրու-
թիւն մէն ալ «Թաղապա Բառաստորագան, անա-
ցեալ Տեառն խորովայ, տոնգովու, որուն վերա-
դառնալ խառնացանք վարը: Այս ճառը առաջին
անգամ կը յիշէ Լ. Չամչեան կոչելով «ճառ
Պարսպիցի եւ տեղը «յերես ճառընտ. պղ-
(Հար. Բ. 609). Հայկազեան Բառագրոց հեղի-
նակը եւս կը գործածեն այս ճառը նշանակելով
այլի խորովիլ անուան ինքեր եւ տեղը «ճ.Ա.
այսինքն առաջին ճառընտ. կոչմանց մէջ տեղ
տեղ կը նշանակեն նաեւ ճիւ: Այս ճառը, որուն
մինչեւ ցայժմ բոլոր թիւին միայն ծանոթ էր մեր
բանասիրաց Չամչեանի Պատմութիւնէն (Հմտ.
Յօդակներուն Գննութիւնը էջ 30, 74.) զիս շատ
հետաքրքրած էր մանաւանդ նիւթոյն խորովայ
հինգ բառերէն անկախութեամբ. զոր վերջերս
բախտ ունեցայ տեսնել միջնորդութեամբ Մեծ.
Լ. Մարտիչ Ա. Պատմութեան, որ սրբայտար պատ-
րաստականութեամբ հանձնեալ ընդօրինակութիւն
մը յղել ինձ Վենետիկէն, հանգեր կարեւոր տե-
ղեկութեամբ ձեռնագրին նկատմամբ, որուն համար
պարտք կը համարեի ջերմ շնորհակալութիւնս
հրապարակու յայտնել:

Բայց Մեծ Լ. Պատմութեան խորովու այս
ճառը ոչ թէ Ա ճառընտրի մէջ է, ինչպէս կը
նշանակէ Լ.Բ., այլ «կը գտնուի մեր (Ս. Պաշտա-
րու) Մատենագրարանի Զ ճառընտրին մէջ (Թիւ.
1014) յէն լիւթ—դէ, ըստ որում խոյնժմ կ'ընէ
Լ. Չամչեան: Նիւթն է «բաժնակեայ, բուրդէր,
սիւնակեայ: Ենթէ լիւթ ընդարեակ յիշատակա-
ւուն Լայլ—լի գրէն, ուր կը յիշուին իր երկու
եղբարքը Սարգիս եւ Սահաբեան, որոնք օգնած են
իրենց եղբոր յօրինակութեան: Որչափ որ ան-
թուական է սոյն ճառընտրը, սակայն կրնանք
սպասովել թէ աս գրուած է ծափ քարու սկիզբը
1210—1220 թուականին. եւ զմեզ ապահովող
մեր մատենագրարանի Զ Տնտանիկ ձեռագրին է
գրուած «ի թուականութեան Լայլը Ուլի, ի
հայրապետութեան Ս. Ռ. խորի Լաղապապ Թոհան-
նիսի... եւ նուառ Ստեփանոս հանգերի եղբորս
խնդ Սարգիս. . . անեալ եւ վարժելով աս. աստ
սրբոյ նշանին Լաղապապ: Սահաբեանն ու Սար-
գիս ներկայ ճառընտրին գրելն եղբարքն են. եւ
արգէն ճառընտրիս բովանդակութիւնն ալ կը
նպաստէ մեր կարեւեաց. ամենէն նոր նահատակը
թէնդոս կեանքացին է՝ նահատակուած ծափ քարու
սկիզբը»:

Հոս պատշաճ կը համարեմ ամփոփապէս
հրատարակել այս ճառը, որ Մեծ պատկոց ինչորոց
համար գրչոյ նշանակութիւնն ընէր:

Ե Մեծ. Լ. Պատմութեան իւր օրինակութեան մէջ
պահած էր ճշգիւ բնագրին ուղղորդութիւնքն ու կիսա-
գրութիւնքը. պատշաճ տեսանք առաջիկայ հրատարակու-
թեան մէջ երկրորդ ըստ սովորութեան՝ արդէ անչէ հա-

ԲՈՆ ՎՈՐԵՎԵՐՈՒՄԻՆ ՈՂՈՂԻՍ ԲՈՒՆՈՒՆՈՐԳԵՆ
Սաացալ Տեառն խորովայ:

Մեծ գէն եւ զարդ են պահք սիրողաց Սաու-
ծոյ, եւ անգործք եւ կենսախիշք սրբոյ, որ զամեն-
գեղեցիկ եւ զպարագան զաւանութիւն քրիստոնեա-
կան ամբի հաւատոյ յամենայն ունին եւ հետեւին
փրկական կոչման, որով մարմնաւն առ Սաուտեան
պահպանութեամբ պատուիրանին: Այսոցիկ մի եւ
առաջին եւ մեծ՝ պահք սուրբ քառասորակցն են, ի
մարգարէիցն պահեցն եւ արկարարել, եւ ի Բերի-
տաւ նմանապէս պատուել եւ մեզ աւանդել: Ար-
տք այսմ աստուածաւանդ կանոնի միայն լինին եւ
ընդ Բերիտաւ հանգիստանէ ի հօգիս որ պատրաստ
աւցն զաւանութիւն ընդդէմ հակառակորդին զպա-
հնցն զգէն, զոր եւ ի սկզբանն ընդ ստեղծմանը մար-
դոյն առաջին՝ դատարանին նմա պահան են Սա-
ուտեան, եւ արքան ընդ իւր ունէր՝ հաւատարմ հեղե-
տակաց էր. «Փոքր մի խնամք արարեիր զմա քան
զհեղեթաւ, առ ի դուռնիս՝ փառաւք եւ պատուով
պահեցիր: Ի իսկ իրեւ. ի բաց ընկնց եւ պատրաստ
ի մահարե ճայլեմ, առն. զի՜նք առ նմա օրն մար-
գարէ. «Մարդ ի պատուել եւ ոչ իմեաց, հաւա-
նարեաց անտանց տնայնից եւ նմանեաց նոցա՝ ամե-
նայն կենցաղի» լինելով խառնել բանարարաւանք՝ որ
նոցա... Ի Երանի թէ մեծ ցոյցարս եւ պատու-
հան: Չգիտ լայնաման եւ դառն կերպերն առ իցն
Սաուտեան. Այսմ, «փոխանակ զի լուսն ձայնի կոչ-
քս եւ կերպ ի ծառայ» յորմ պատուիրոցն պահել,
անիծեալ լիցի երկիր. փուշ եւ աստակալ բուռնացն
քեզ, եւ որ գիշին. «զի հոգ էիր եւ ի հոգ արարե-
ցիս»: Արդ նախակար ազնիւց՝ պատմող համարա-
հոգաց պահեց է այս. ասոր ինձ արտուութեամբ եւ ի
քառաւք ծնունդ եւ կենք, եւ մահս այս մեծակցս
եւ մշակելեալանն եւ կապանելի կենցաղս՝ սակալ բե-
րելով վառտա շարադարս մեզաց եւ ցուցց ի սխարլ
մար նո: Առաջին պատուել չար սերմանց առաջին
մարդոյն պողոթն ճաշակման այս է: Երկրորդն առ

ճաշակեցել. իսկ ուղղորդական արագորութիւն եթէ տեղ
տեղ ըսած ենք. բնագրին նշանակած ենք միշտ ծանո-
թութեանը. մեր կողմանէ եղած յաւելանները
նոստրագիր գործուած են: Չեաւարին մէջ թէ յառեի կը
գրուի հին ուղղորդութեամբ թիւ, զոր թողութիւն
անփոփոխ:

Ի Ռաւի թէն բուն արմատն է զարման եւ զան
սակայն ցանցու ի պատահի յեանոց քով նուեւ պոպկե-
հմտ. «Չարապաւն ունի անբաժանութիւն» Մ. Խորե-
նացի ի Գրիս Բաղթը. էջ 23. «Աբաշեւապէս քարմ-
անու թիւնը, ճառք Ս. Աթանասի. Վենետ. 1899. էջ 333
եւն, «պատմականական մատուցութեամբ» Փոքր Սեփրոս.
հրտ. Թեր-Մովսէսեանի 387:

Ե Հմմտ. «Եւ» որ պատկերու այսմ կանոնի միա-
բան լինին, խաղաղութիւն ի վրայ նոցա՝ եւն. Գա-
ղատ. Զ. 16:

Ե «Պահք դատարանի են մարդկան, Թաճարա-
պատու» Մ. Պարալապուտ 1893. էջ 34:

Ե «Փոքր ընդ խնամք արարեիր զմա քան զհրեշտակո
քն, փառք եւ պատուով պահեցիր զմա, Ս. Մ. Ը. 6:

Ե Սմբ. Խ. 21:

Ե Հմմտ. Ագաթ. «Բանդարաճալակ կենանք» Վե-
նետ. 1892. էջ 640:

Ե Բնագրին մէջ քանի մը բառ կը պակսի. արեւոյ
«որ նոցա է կենակութիւն»:

Ե «Փոխանակ զի լուսն ձայնի կոչել քոյ, եւ կե-
րար ի ծառայ անտի, յորմ պատուիրեցի ընդ անտի միայն
չուսել, եւ կերպար ի նմանել, անիծեալ լիցի երկիր
ի գործս քոն եւն Եւ. Գ. 17-19:

Ե Հմմտ. Ոսկ. Պաւլ. Ը. էջ 108. «Նախակար օրի-
նակ բարի վարուցն գու լինիցի»: